

ATEBETÜ'L-HAKÂYIK'TA GEÇEN DEYİMLER, ATASÖZLERİ ve ÖZDEYİŞLER

Ekrem DEMİR*

ÖZ

Bir millete millet olma özelliği kazandıran ve onu diğer milletlerden ayıran en önemli unsurların başında dil gelir. Dil, insanlar arasında sadece iletişim aracı olması dışında, insanlar gibi nefes alan, duygulanan, kızan, sevinen, ağlayan ve ölen bir canlıdır. Dil, ister sözle ister yazıyla olsun bir milletin benliğinde kültür, edebiyat, müzik olarak yer etmiş ve o milletin görünen yüzünün ötesinde, görünmeyen, manevi bir gücüdür.

Bir milletin yaşam aynası olan dilde özellikle günlük konuşmalarda bir estetik ve incelik unsuru kabul edilen bazı dil birlikleri vardır ki sadece bunlara bakıldığında bile o milletin içtimai yapısı anlaşılabilir. Atasözleri, özdeyişler ve deyimler olarak bilinen bu dil birlikleri yüzyıllar boyu kullanılagelmiş ve o dilin estetik gücü zenginlik göstergesi olmuştur.

Kadim bir tarihe sahip Türkçemiz atasözlerini, özdeyişlerini ve deyimlerini yüzyıllar boyu nakış nakış işlemiş; bu dil birlikleri dil varlığının en önemli unsurlarından biri olarak kültürümüz ve edebiyatımız içerisinde yer almıştır.

Yüknekli Edip Ahmet'e ait ve önemli dil yadigârlarımızdan biri olan *Atebetü'l-Hakâyık* kültürel ve sosyal hayatın İslam kültürü ile yoğrulmaya başladığı dönemlerde ortaya çıkması ve bu dönem Türkçesinin estetik gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Muhtevasında barındırdığı atasözleri, deyimler ve özdeyişler Türkçemizin estetik gücünü ve zevk anlayışını çok güzel bir şekilde ifade etmektedir. Bu durumun belirgin bir şekilde ortaya çıkarılması amacı ile çalışmamızda *Atebetü'l-Hakâyık*'ta bulunan atasözleri, deyimler ve özdeyişler tespit edilmiş; bu atasözleri, deyimler ve özdeyişlerin günümüz Türkiye Türkçesi karşılığı ve cümle içi anlamları verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Deyimler, Atasözleri, Özdeyişler, *Atebetü'l-Hakâyık*, Edip Ahmet Yüknekî.

---

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi,
ekremdemir100@gmail.com

IDIOMS, PROVERBS AND APHORISMS IN THE ATEBETÜ'L-HAKÂYIK

ABSTRACT

The language is the primary component of being a nation for a society and separates it from other nations. In addition to its being a means of communication between people, it is alive, like a human being: breathing, feeling, rejoicing, crying and dying. Language, whether orally or written, has found a place in a nation's self-culture, literature, music and folklore as well as has been an unseen spiritual force beyond the visible face of the nation.

In everyday conversation of a nation's language, especially the one that considered to be an element of aesthetics and sophistication as well as reflecting the ideas of the nation's world, just looking at them, the structure of a nation's social place is understandable. Proverbs, aphorisms and idioms, known as the language unity has been used for centuries and an indicator of aesthetic power and wealth of that language.

The Turkish language that has an ancient history, has recycled the proverbs, aphorisms and statements for centuries, those existed as one of the most important elements of the language unity in our culture and literature.

The emergence Atebetü'l-Hakâyik which belongs to the one of our linguistic heritage Yüknegli Ahmet Edip appeared in the period when the cultural and social life was mingled with Islam culture, is important to display the aesthetic power of Turkish language. The proverbs and idioms in its content denotes the aesthetic power and the sense of pleasure in Turkish language. In order to reveal this situation clearly, our study aimed to identify these proverbs, phrases and aphorisms in Atebetü'l-Hakâyik, and to give Turkish equivalence and its intra-sentence meaning.

Key Words: Idioms, Proverbs, Aphorisms, Atebetü'l-Hakâyik, Ahmet Edip Yüknegli.

1. Giriş

Kullanım tarihi insanlık tarihi kadar eski olan deyimler ve atasözleri atalarımızın bize mirası ve hediyesidir. Deyimler ve atasözleri halkın malıdır yani kimin tarafından ne zaman söylendiği belli değildir. Deyim niteliği taşıyan bir kelime grubunun anlam değeri, hangi ortam ve durumlarda kullanılacağı, dil estetiğine yatkınlığı, kapsayıcılığı, kullanılabilirliği deyimleşmesini sağlamaktadır.¹

Kullanılan dilin anlamına derinlik ve zenginlik katan deyimler, atasözleri ve özdeyişler, içinde yaşadığı toplumu çok yönlü düşünmeye teşvik eder. Deyimler, atasözleri ve özdeyişler anlatıma güç katma, unutmamayı sağlama, toplumsal hafızayı canlı tutma, ait olduğu kültürün yaşam felsefesini gösterme, kültürel ve edebî öğeleri barındırma gibi özellikleri bünyesinde barındırmaktadır.

Ömer Asım Aksoy'a göre "*Bir kavramı, bir durumu ya etkileyici bir anlatımla ya da kendine has bir yapı içinde belirten ve çoğunda mecaz anlam bulunan kalıplaşmış sözcük grubuna*"² deyim denir. Batur'a göre, "*Çoğunlukla mecaz anlamda olan kalıplaşmış sözlere*"³ Ayhan'a göre ise "*Etkileyici bir anlatıma sahip, çoğu gerçek anlamı dışında kullanılan kalıplaşmış kelime gruplarına*"⁴ deyim denir. Tanımlarda da görüldüğü gibi söylenmek istenenin ötesinde başka bir anlama sahip olması, söz grubu olması ve kalıplaşmış olması deyimler ve atasözleri için benzerlikler olarak sayılabilir.

Türkçede *sav*, *irsal-i mesel* ve *darb-ı mesel* olarak da bilinen atasözlerimizin geçmişi de deyimlerimiz kadar eskidir. Ömer Asım'a göre "*Atasözleri bir toplumun kalıplaşmış sözleridir. Bu nedenle herhangi bir kimse, atasözlerindeki sözcükleri ya da sözcüklerin sırasını değiştiremez. ... Bunun nedeni, atasözlerinin bir kişinin değil, bütün toplumun ortak malı olması ve o toplumun düşünce ve dil zevkini yansımasıdır.*"⁵

¹ Yusuf Çotuksöken, *Deyimlerimiz*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1998.

² Ömer Asım Aksoy, *Türkçe Tabirler Sözlüğü. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü : Atasözleri Sözlüğü I*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2010.

³ Suat Batur, *Açıklama ve Öyküleriyle Türk Atasözleri / İlköğretim Okulları İçin Altın Kitaplar*, İstanbul, 2006.

⁴ Türkhan Ayhan (Edizkun), *Konuşan Deyimler ve Atasözleri*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983.

⁵ Aksoy, *a.g.e.*, s.3-4

Deyimlerle atasözleri genel itibarıyla birbirinden ayrılabilir. Bu özellikleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

- Deyimler, genellikle mastar hâlde olan söz grupları iken atasözleri yargı bildiren cümleler şeklindedir.⁶

- Atasözlerinin oluşumunda uzun zamana yayılan gözlem ve deneyimler etkilidir. Bir duruma açıklık getirmek, yaşanan olaylardan ders çıkarmak, öğüt vermek, gelenek ve inanışları belirtmek gibi fonksiyonları vardır. Deyimlerin bu özellikleri yoktur.⁷

- Atasözleri yargı bulunduran cümle şeklindedir. Deyimler ise çoğunlukla mastar hâldedir.

- Atasözleri kalıplaşmıştır ve sözcükler değiştirilemez; deyimlere ise kimi sözcükler, durum ekleri, kip-kişi ekleri, olumsuzluk ekleri vb. eklenebilir ya da çıkarılabilir.⁸

Kimi zaman atasözlü ile karıştırılan özdeyiş (vecize) ise söyleyeni çoğu zaman belli olan, derin anlamlara sahip özlü sözlerdir.⁹ Özdeyişler derin anlamı olan ve tek bir cümle ile anlatılan ifade olarak da tanımlanabilir.

2. *Atebetü'l-Hakâyık* ve Edib Ahmet b. Mahmud Yükneki

İslam'a ait değerleri ortaya koyması açısından *Atebetü'l-Hakâyık*, İslami Dönem Türk edebiyatının ilk ve önemli eserlerindedir. Didaktik, tasavvufî bir eser kabul edilen *Atebetü'l-Hakâyık*, başta Türk dili tarihi olmak üzere tarih ve edebiyat tarihi araştırmalarına kaynak olması bakımından önemli bir eserdir.¹⁰ Hakaniye lehçesiyle yazılan eser 12. yüzyıla aittir.¹¹

Atebetü'l-Hakâyık 14 bölümden oluşmaktadır. Tevhitle başlar, naat ve dört halifenin övgüsüyle devam eder. Bu manzumelerden sonra kendisine ithaf edilen Emir-i Âzam Muhammed Dâd İspehsalar Beg'e övgü ve eserin yazılış nedeninin anlatıldığı kısım yer almaktadır. Eserin tamamı 484 dizeden meydana gelmiştir. Övgüden sonraki asıl metin, 9 bölümden oluşmaktadır. Bölüm başlıkları *ilim öğrenmek ve faydaları, dilin korunması,*

⁶ Çotuksöken, *a.g.e.*, s. 8

⁷ Aksoy, *a.g.e.*, s.4

⁸ Aksoy, *a.g.e.*, s.4; Çotuksöken, *a.g.e.*, s. 8

⁹ Aksoy, *a.g.e.*, s.4

¹⁰ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.1, MEB Basımevi, İstanbul, 1998.

¹¹ Reşit Rahmeti Arat, *Atebetü'l-Hakâyık (Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki)*, TDK Basımevi, Ankara, 1992.

cehaletin zararları, dünyanın faniliği ve vefasızlığı, cömertlik, kanaat ve alçakgönüllülüğün methi, cimrilik ve hırsın kötülüğü, kerem ve diğer iyilikler, zamanenin bozukluğu başlıklarından oluşmaktadır.¹²

Devrin Türkçesinin bütün incelikleriyle kullanıldığı görülen eserde, his ve duygudan ziyade öğretici yön ağır basmaktadır.¹³ Eser *Atebetü'l-Hakâyık*¹⁴ dışında *Hibetü'l-Hakâyık*¹⁵, *Aybetü'l-Hakâyık*¹⁶ şeklinde de adlandırılmıştır. Eserin farklı isimlerinin olmasının nedeni el yazmalarından yapılan çevirilerdir diyebiliriz.

Arat'a göre, *Atebetü'l-Hakâyık* Türk edebiyatı açısından çok önemli bir eserdir: "*Atebetü'l-Hakâyık*'ın ne kadar büyük bir ihtiyacı karşıladığı, eserin yazıldığı tarihten epey bir müddet sonra dahi bunun yeniden tanzimi ve neşri ile uğraşmış olmasından, birçok edibin, gerek müellifin kendisinden ve gerek eserinden takdir ile bahsetmelerinden ve nihayet Türk ülkesinin muhtelif kısımlarında vücuda getirilmiş olan nüshalarından iyice anlaşılmaktadır."¹⁷

Kimliği hakkında sağlıklı bilgi bulunamayan Edib Ahmed'in şahsiyeti, hâl tercümesi ve hatta yaşadığı devir ile muhiti hakkında, maalesef, sarih malumat bulunmamaktadır. *Atebetü'l-Hakâyık*'a ilave edilen parçalarda müellif için söylenen sözler bize aradığımız malumatı verebilecek mahiyette olmadıkları gibi, burada söylenmiş olanlar da henüz tamamıyla çözülememiştir. Kime ait olduğu bilinmeyen dörtlükte müellifin kör olduğu ve Emir Seyfeddin'e ait dörtlükte ise kendisinin 'edibler edibi, fazıllar başı,' olduğu ifade edilmektedir. Arslan Hoca Tarhan'a ait on beyitlik parçada, memleketinin safalı ve gönülleri okşayan güzel *Yüknek* olup babasının Mahmud Yüknekî adı ile malum olduğu ve eserini Kaşgar dilinde yani eski yazı dilinde kaleme aldığı kaydedilmektedir. Şimdilik ne *Yüknek* ne de

¹² Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB Basımevi, C.1, İstanbul, 1998; Arat, Reşit Rahmeti, *Muhammed Dad İspehsâlâr hakkında değerlendirmeler için bkz.:* Mehmed Fuad Köprülüzade, "Ahmed b. Mahmud Yüknekî, Hibetü'l-Hakâyık", *Millî Tetebbular Mecmuası*, C. 2, S. 5, 1331, s. 372 vd.; Edib Ahmed b. Mahmud Yüknekî, *Atebetü'l-Hakâyık*, TDK Yayınları, Ankara, 2006.

¹³ Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Sad. Orhan Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1991.

¹⁴ Arat, *a.g.e.*, s. 2

¹⁵ Köprülü, *a.g.e.*, s. 256

¹⁶ Mehmed Fuad Köprülü, "Aybetü'l-Hakâyık'a Dair", *Türkiyat Mecmuası*, C. 1, 1925.

¹⁷ Arat, *a.g.e.*, s. 2

Mahmud Yüknêkî kayıtlarından müellif hakkında kesin bir sonuca ulaşılammaktadır.¹⁸

3. *Atebetü'l Hakâyık*'ta Geçen Deyimler¹⁹

Ajun nengini tir-(ip) (Dünya malını topla-mak): Servet sahibi olmak, zenginleşmek anlamında kullanılan deyim beyitte de dünya nimetlerinden faydalanarak zenginleşmek anlamında kullanılmıştır. [305-309]

(Anın öz tili) öz başını yi-(yür) (Kendi dili kendi başını ye-r): Birinin ölmesine ya da büyük bir zarar görmesine yol açmak anlamında kullanılan deyim beyitte insanın söylediklerinin yine kendisine zarar vereceğini vurgulamıştır. [120]

(Anın zikri) tangsuk ediz bolsu tip (Onun adını hasretle an- hasret kalmak): Epey zamandır uzakta bulunan sevdiği kimseye kavuşmak isteği, özlemi içinde bulunmak anlamını taşımaktadır. Ayrıca “hasret çek-” deyimini de aynı anlamda kullanılmaktadır. Beyitte kitabın içeriği hakkında duada bulunmuş, insanların bu kitaba ihtiyacı olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. [76]

(Nefisni) çal-(ip) (Nefsini yere vur-up): “Yere çal-mak” deyimini ile aynı anlamda olup yapılan bir şeyi atmak, yok etmek anlamlarında kullanılmıştır. [447]

(Sözüng) boşlağ ıdma (Başboş bırak-ma): Denetimi altında bulunması gereken kimseyi hiç denetlemeyerek kendi bildiğini yapmaya bırakmak anlamında kullanılan deyim, beyitte insanın söylediği sözlere dikkat etmesini öğütlemiştir. [135]

(Tekebbür) libasın ked-(ip) (Kibir libasını giy-ip): Kişinin kibriyle bütün olması ve yaptığı her işe kibrini karıştırmaması anlamında kullanılmıştır. [277]

(Tekebbürni) yirdin sal-(ip) (Kibri yere çal-ıp): Yapılan bir şeyi atmak, yok etmek, ilişkisini bitirmek anlamlarında kullanılmıştır. Beyitte insanın kibrinden kurtulması, kibrini yok etmesi tavsiye edilmiştir. [267]

Kul kıl-(urlar) (Kul yap-arlar, kul ol-urlar): Bir kimseye karşı büyük bir saygı ve bağlılıkla fedakârlık yapmaya hazır olmak, birine sorgusuz sualsiz bağlanmak anlamlarında kullanılan deyim, beyitte insanın nefesine kul olması ve nefsinin her dediğine uymasını anlatmıştır. [422]

¹⁸ *A.g.e.*, s. 6

¹⁹ Reşid Rahmeti ARAT tarafından hazırlanan, 1992 baskı tarihli *Atebetü'l-Hakâyık* adlı çalışmada geçen deyimler, atasözleri ve özdeyişler incelenmiştir.

At (edgü) kod-(up) (İyi ad bırak-ıp): Kendisi öldükten sonra isminin iyi işlerle anılması ve adının hatırlanması anlamında kullanılmıştır. Ayrıca *atı kalsu tip-* (adı kal-mak) deyimiyile aynı anlamda kullanılmaktadır. Beyitte cömert olan kişinin cismi ölse de isminin ölmeyeceği anlatılmıştır. [240]

Atan köni- (Adı doğruya çık-mak): Bir kişinin söylediği sözlerden dolayı doğru biri olarak bilinmesi, o kişiye güvenilmesi anlamında kullanılmıştır. [165]

Atı kalsu tip- (Adı kal-ıp): Kendisi öldükten sonra isminin iyi işlerle anılması ve adının hatırlanması anlamında kullanılmıştır. Yazar, beyitte kitabının hiçbir zaman unutulmaması için duada bulunmuştur. [70]

Atı ölme-(di) (Adı ölme-di): Kendisi öldükten sonra isminin iyi işlerle anılması ve adının hatırlanması anlamında kullanılmıştır. Ayrıca *atı kalsu tip-* (adı kal-mak) deyimiyile aynı anlamda kullanılmıştır. [95]

Atı ölüg (Adı öl-üdür): Kendisi öldükten sonra isminin anılmaz olması anlamında kullanılmıştır. *Atı ölmedi* (Adı ölmedi) deyiminin zıt anlamlısı olarak kullanılmıştır. Beyitte bilgisiz insanın isminin unutulacağı vurgulanmıştır. [96]

Az kıl sözüng (Sözünü kısa kes-mek): Söylenecek bir sözü uzatmadan söylemek anlamında kullanılmıştır. [157]

Bahl al-(dı) (Hisse al-dı, Payına düşeni al-dı): Kendisiyle ilgili bir yön çıkarmak, bir şeyde kendine düşeni almak anlamlarında kullanılmıştır. Beyitte cimrinin yaptığı kötü işlerin karşılığını aldığı vurgulanmıştır. *Hisse al-(mak)* bu beyitte olumsuz anlamda kullanılmıştır. [244]

Başını yi-(di) (Başını ye-di): Birinin herhangi bir işte güç durumda kalmasına yol açmak, işinden etmek anlamında kullanılmaktadır. Beyitte gevezelik ve boşboğazlığın çok kişiye zarar verdiğinden bahsedilmiştir. [138]

Baz alın kaş çat-(ar) (Alın buruştur-ur, kaş çat-ar): Kaşları birbirine yaklaştırarak alını büzürmek suretiyle öfkelenmiş olduğunu belli etmek anlamında kullanılmıştır. [205]

Edizrek tut-(ar) (Yüksek tut-ar): Bir şeyi veya kimseyi olduğu değerden daha yüksekte tutarak ona önem verdiğini göstermek, büyük saygı duymak anlamlarında kullanılmıştır. [49]

Eger ademi iki kol dinar ma ol üç kol kolur (Eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilirse o üç vadi ister): Bu atasözü insanın ne kadar açgözlü ve doymaz olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. [311-312]

Elig tuttaçımka (Elinden tut-acak): Yardıma ihtiyacı olan ya da yetenekli birine yardım ederek ilerlemesini sağlamak anlamında kullanılan bir deyimdir. [29]

Hayr yi-(di) (Hayır gör-dü): Bir şeyden yarar, fayda sağlamak anlamında kullanılmıştır. [122]

Hisab ol- (Hesap sor-ulur): Bir kimseyi yaptıklarından dolayı sorguya çekmek anlamında kullanılmıştır. [428]

I-(dur) men selam (Selam gönder-irim): Tanıdık birine selam götürülmesini sağlamak anlamındadır. [31]

İzin izlegil (İzini takip et-mek): Birinin başladığı işi ya da yaptıklarını aynı anlayışla sürdürmek anlamında kullanılmıştır. [225]

Kafeska kir-(ür) (Kafese gir-er): Aldatılarak tuzağa düşmek, özgürlüğü elinden alınmak anlamlarına gelmektedir. Beyitte ise kuşlar gibi kafese girerek özgürlüğünden mahrum kalma anlamında kullanılmıştır. [460]

Kal-(ur) kidin (Geride kal-ır): Arkada kalmak, gecikmek. Çağdaşlarının ve yaşlılarının düzeyine gelememek anlamındadır. [288]

Kalı ked-seng atlas (Eğer atlas giy-ersen): Zenginliğe sahip olmak, atlas gibi kıymetli eşyaları giyecek kadar parası olmak anlamındadır. [354]

Keç-(er) yıl keç-(er) teg (Yel geç-er gibi geç-er): Zamanın çok hızlı bir şekilde geçtiğini ifade eder. [194]

Ked bakın (Gözden geçir-mek): Niteliğini anlamak için bir şeyin her yanına bakmak, incelemek, muayene etmek anlamlarında kullanılmıştır. [369]

Ker-(ip) (halkka) kögzüng (Göğüs kabart-ıp) : Bir olay dolayısıyla kıvanç duygusunu ortaya koymak, övünmek anlamlarında kullanılmıştır. [278]

Kökini kaz-(ıp) (Kökünü kazı-yıp): Bir daha üreyemez hâle getirmek, hiçbir kalıntısını bırakmamak, yok etmek anlamlarındadır. [338]

Köngül bamakıng (Gönül bağla-man): Sevmek, içten bir şekilde birine yaklaşmak, âşık olmak anlamlarında kullanılan bir deyimdir. [183 – 220]

Köngül örklüg ol (Gönlü bağlan-ır): Birini sevmek, ona âşık olmak anlamındadır. [318]

Köngül tut- (Gönül bağla-mak): “Köngül bamaking” deyimini ile aynı anlamda olup sevmek, içten bir şekilde birine yaklaşmak, âşık olmak anlamında kullanılmıştır. [371]

Köngüldin çıkargıl (Gönülden çıkar-mak): Bir kişiyi anmaz ve sevmez olmak, artık sevmemek anlamlarında kullanılmıştır. [185]

Köngüller al-(ıp) (Gönül al-arak): Bir kimseyi sevindirmek ve armağan vererek onu hoşnut etmek; gücendirilen bir kimseyi güzel söz ve davranışlarla tekrar hoşnut etmek anlamlarında kullanılır. [365]

Köni bol (Doğru ol-mak): Yalan söylememek ve insanları kandırmamak anlamlarında kullanılmıştır. [165]

Könilik tonın ked (Doğruluk libasını giy): “Köni bol (Doğru ol-mak)” deyiminiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Yalan söylememek ve insanları kandırmamak anlamlarında kullanılmıştır. [167]

Kul ol (Kul ol-ur): Bir şeye aşırı derecede bağlanmak, boyun eğmek anlamlarında kullanılmıştır. [344]

Kulak tut (Kulak ver-mek): Söylenen bir şeyi dikkatlice dinlemek anlamında kullanılmıştır. [266]

Küç emgek tegürme (Zorluk ve zahmet çektirme): Bir kişiyi yapılması zor şeyler vererek yormak anlamında kullanılmıştır. [331]

Küdez-(gil) hakın (Hakkını gözet-mek): Gerçek, doğru, hakikat anlamlarına gelen “Hak”, Allah’ın güzel isimlerindedir. Deyim adil olmak, birine ait olanı korumak anlamlarında kullanılmıştır. [345]

Küdezgil tilingni (Dilini sıkı tut-mak): Sonunu düşünerek gelişigüzel konuşmaktan sakınmak, ölçülü konuşmak, rastgele konuşmamak anlamlarındadır. [157]

Öç-(er) mihnet otı (Mihnet ateşi sön-er): Zor ve sıkıntılı bir durumun azalarak yok olması, sıkıntılı bir durumdan kurtulmak anlamlarında kullanılmıştır. [351]

Ögüt öğret-(ir) (Dile getir-ir): Bir kişiyi bir şey hakkında konuşturmak anlamında kullanılmıştır.[46]

Öng arkış uza-(dı) (Kervanın başı kalk-tı): Hareket etmeye başlamak anlamında kullanılmaktadır. Beyitte dünyanın geçiciliğini vurgulamak için kullanılmıştır. [179]

Selim til (Yumuşak dilli ol-mak): “Tatlı dilli olmak” olarak da kullanılan deyim anlamı hoşça gidecek söz kullanmak, güzel sözlerle ikna etmektir. [51]

Sevin-(sün) canı (İçi açıl-sın): Ferahlık duymak, sıkıntısı gitmek, rahatlamak anlamlarında kullanılmıştır. [44]

Sılığ kıl sözüng (Tatlı dil kullan-mak): “Selim til” ile aynı anlama gelen deyim günümüz Türkçesinde “tatlı dilli olmak” şeklindedir. Hoşça gidecek söz, güzel sözler kullanmak anlamındadır. [356]

Songında yügür-(mek) (Peşinde koş-mak): “Peşini bırakma-mak, peşine düş-mek” şekillerinde de kullanılan deyim bir şeyin veya kimsenin arkasından gitmek, onu izlemeyi bırakmamak anlamında kullanılmıştır. [18]

Söz til boş-(ı) (Boşboğaz ol-mak): Saklanması gereken şeyleri söyleyiveren, sır saklamayan, geveze, yerli yersiz konuşan (kimse) anlamlarında kullanılmıştır. [138]

Sözüm kalsu tip (Sözü kal-mak): “Atı kalsu tip- (Adı kal-ıp)” deyimiyile aynı anlamda kullanılmakta olup isminin veya kendine ait bir şeyin unutulmaması anlamını taşımaktadır. Yazar, beyitte vücudu ölse de kitabı sayesinde söylediklerinin unutulmayacağını vurgulanmıştır. [475]

Tat-(ır) bu tilim (Ağzı tatlan-ır): Bir şeyi söylemekten zevk almak, sevdiği bir şeyi söylemek anlamlarındadır. Edib Ahmet Yüknekî beyitte Hz. Muhammed’e duyulan sevgiyi anlatınca bu sevginin ne kadar hoşuna gittiğini bu deyimle vurgulamıştır. [27-207]

Til küdezmek tiyür (Dili gözetmek-tir): “Dilini tutmak” şeklinde de kullanılan deyim sonunu düşünerek gelişigüzel konuşmaktan sakınmak, diline sahip çıkmak anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. [130]

Til ol tidi yığ til (Dilini sıkı tut-mak): “Diline sahip çıkmak” şeklinde de kullanılan deyim ölçülü konuşmak, rastgele konuşmamak anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. [160]

Tiling bekte tutgıl (Dilini muhafaza altında tut-mak): “Diline sahip çıkmak, dilini tutmak” şeklinde de kullanılan deyim ölçülü konuşmak, rastgele konuşmamak anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. [131]

Tilingi beze (Dilini süsle-mek): “Yumuşak dilli ol-mak” deyimiyile aynı anlamdan kullanılmakta olup konuşurken hoşça giden, karşıdakini hoşnut eden bir dil kullanmayı vurgulamıştır. [156]

Tilke tazarru kıl-(ur) (Dile yalvar-ır): Hz. Muhammed'in "Âdemoğlu sabah uyandıığında azaları dile secde eder." hadisine atıfta bulunarak beyitte insanın söylediklerine dikkat etmesini öğütlemiştir. [148]

Toprak içinge kir-(ip) (Toprağa gir-ince): Ölmek anlamındadır. [308]

Tut-(ar) berk (anı) (Sıkı tut-mak): Sözlükte önem vermek anlamına gelse de beyitte "eli sıkı olmak" deyimini anlamına gelen cimri olup yardım etmeyen anlamında kullanılmıştır. [262]

Ukuş huş yitit-(ip) (Aklını ve dikkatini bile-yip): Bir iş üzerine aklını ve dikkatini daha iyi kullanmak anlamındadır. "Kulak kesil-mek" anlamıyla günümüz Türkçesinde kullanılmıştır. [22]

Uluğlukka teg-(seng) (Büyükliğe erişir-sen): Zengin olmak, bol miktarda mala sahip olmak anlamlarında kullanılmıştır. [353]

Uzat-(ma) emel (Emel besleme-me): Yapılmak istenen bir şey hakkında umutlanmama, bir işin gerçekleşmesini ummamak anlamında kullanılmıştır. [293]

Uzun san-(ma) sakınç (Düşünceyi uzun et-me): "Sözü uzatma-mak" olarak da bilinen deyimde söylenecek bir şeyi kısa ve öz bir şekilde ifade etmenin yararından, gereksiz sözlerden kaçınmanın gerekliliğinden bahsedilmiştir. [296]

Yapuş ked anga (Kuvvetle sarıl-mak): Yapılması istenen bir işe çok istekli bir şekilde yaklaşmak, bir işin gerçekleşmesi için çok çaba göstermek anlamında kullanılmıştır. [268]

Yet-(er) başka (Başa bela ol-ur): Pek gerekli değilken yorucu, sıkıcı, üzücü bir işe girişmek anlamında kullanılan bir deyimdir. [136]

Yığa tut tiling (Dilini sıkı tut-mak): "Dilini tutmak" şeklinde de kullanılan deyim sonunu düşünerek gelişigüzel konuşmaktan sakınmak, ölçülü konuşmak, rastgele konuşmamak anlamlarına gelecek şekilde kullanılmaktadır. Kitapta 131 ve 161. beyitlerde bu deyim tekrarlanmıştır. [135]

Yol tut-(up) (Yol tut-up): Yaşayışını, davranışlarını, kendine göre bir düzen ve biçim içinde sürdürmek, belli bir düzene uyup o düzende devam etmek anlamlarında kullanılmıştır. [179]

Yum-up közlerin (Gözlerini yum-arak): Bir kişiyi bilerek görmezden gelmek, ilgi ve yakınlık göstermemek anlamlarında kullanılmıştır. [424]

Yüz evr-(üp) (Yüz çevir-mek): Yakınlık ve ilgi göstermemek, ilişkiyi kesmek anlamında kullanılmıştır. [424]

4. *Atebetü'l Hakâyık*'ta Geçen Atasözleri

Asel kayda erse bile arısı, arı zehri tatgu aseldin oza (Bal nerede ise arısı oradadır, baldan önce arının zehri tadılır): “Emeksiz yemek olmaz.”, “Cefa çekmeden sefa sürülmez.” atasözleriyle aynı anlama gelmektedir. Çaba göstermeden, sıkıntı çekmeden arzu edilen güzel ve iyi sonuçlara ulaşılmaz anlamında kullanılmıştır. [439]

Bu til başkırsa bütmez büter ok başı (Ok yarası kapanır fakat dilin açtığı yara kapanmaz): Halk arasında “Bıçak yarası geçer, dil yarası geçmez.” şeklinde kullanılan atasözünde, okun (bıçağın) yol açtığı yara maddi acı verir; yara kapanınca acısı kaybolur, izi de yok olur. Ancak acı, dokunaklı, kalp kırıcı sözler manevi bir acı verir; her hatırlamada insanın canını acıtır anlamı vardır. [139-140]

İsizke yavuma isiz suhbeti; sini terkin isiz kılığ kılur (Kötüye yaklaşma, kötü sohbeti seni hemen kötü huylu yapar): Kültürümüzde aynı anlama gelen farklı atasözleri ile de karşılanmaktadır: “İtle yatan bitle kalkar.”, “Kişi refikinden azar.”, “Kır atın yanında duran ya huyundan ya suyundan.”, “Körle yatan şaşkı kalkar.”, “Topalla gezen aksamak öğrenir.” Kötü arkadaştan kötü, iyi arkadaştan iyi huylar edinilir anlamına gelmektedir. [379-380]

İşi edgü bolsa er edgü bolur (İnsanın arkadaşı iyi olursa kendisi de iyi olur): Kültürümüzde aynı anlama gelen farklı atasözleri ile de karşılanmaktadır: “Adam ahabından bellidir.”, “Bana arkadaşımı söyle sana kim olduğunu söyleyeyim.”, “Üzüm üzüme baka baka kararır.” İyi bir kişinin arkadaşı kötü bir kişi olamaz veya iyi arkadaş kişiyi olumlu yönde etkiler anlamına gelmektedir. [377]

Ming er dostung erse öküş körmegil; bir er duşman erse anı azlama (Bin kişi dost olsa çok görme; bir kişi düşman olsa azımsama): Halk arasında “Bin dost az, bir düşman çok” şeklinde kullanılan bu atasözünde dostun ne denli çok olursa olsun onlardan zarar gelmez ama bir tek düşmanın olsa hep zarar görme tehlikesi içerisinde yaşarsın anlamı mevcuttur. [359-360]

Tiken edlegen er üzüm biçmez ol (Diken eken üzüm biçmez): “Ne doğrarsan aşına, o çıkar karşına (kaşığına)”, “Ne ekersen onu biçersin”, “Herkes ektiğini biçer” şekillerde de kullanılan bu atasözünde bugün birisine iyilik yapan, yarın ondan iyilik; kötülük yapan da kötülük görür anlamları mevcuttur. [376]

5. *Atebetü'l Hakâyık*'ta Geçen Bazı Özdeyişler

Yukarıda belirtilen atasözleri ve deyimler dışında *Atebetü'l-Hakâyık*'ta çok sayıda özdeyiş vardır. Bu özdeyişlerin büyük bir kısmı Edip Ahmet'e ait olmalıdır. Eserde vecize niteliği taşıyan hadisler de kullanılmıştır.

Ağız til bezeki köni söz turur. (Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür): Doğru sözü olan kişinin sözü de etkileyici olur anlamında kullanılmıştır. [155]

Birin kelse rahat kelür renc onun (Rahat birer birer gelirse zahmet onar onar gelir): “Zahmetsiz rahmet olmaz.” şeklinde de bilinen bu özdeyişte dünyada kavuşulan her nimetten sonra insan, tattığı zevklerden daha büyük bir sıkıntı ile karşılaşmaya hazır olmalıdır anlamı vardır. Beyitte insanın dünyada çalışmak zorunda olduğu ve dünyaya güvenmemesi gerektiği söylenmiştir. [210]

Cefa kıldagınçka yanut kıl vefa (Sana cefa edene vefa ile karşılık ver): Bir kişi tarafından yapılan kötülüğe karşı iyilikle cevap verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. [327]

Biligni bilgisiz otun ne kılur (Bilgisiz odun bilgiyi ne yapar): Bilgisiz için doğru sözün bir kıymeti olmayacağı, bilgisize bilginin tatsız tuzsuz geleceği anlamında kullanılmıştır. [108]

Bu yalğan söz ig teg köni söz şifa (Yalan söz, hastalık; doğru söz, şifa gibidir): Yalan sözün insanın ruhuna musallat olan bir hastalık gibi olduğu, doğru sözün de bu hastalığı ortadan kaldıran, insana huzur ve mutluluk veren bir şifa kaynağı olduğu ifade edilmiştir. [163]

Çuz atlas bolur kız uçuzı böz ök (Sırmalı atlas nadir olur, değersiz olan şey bezdir): Değerli olanın nadir, herhangi bir kıymeti olmayanın ise çokça bulunacağı ifade edilmiştir. [480]

Emel asrasında busuğlı ecel (Emelin altında ecel saklıdır): Arzu ve isteklerin peşinde koşmanın doğru olmadığı, bunların fani ve geçici olduğu anlatılmak istenmiştir. [294]

Kamug abadanning harab ol songı (Her mamurluğun sonu harap olmaktır): İnsanın bu dünyada sahip olduğunu düşündüğü tüm zenginlik ve nimetlerin aslında kendisine geçici bir süre için verilmiş, yok olmaya mahkûm emanetler olduğu ifade edilmiştir. [200]

Köni söz asel teg bu yalğan basal (Doğru söz, bal; yalan söz, soğan gibidir): Soğan yiyen kişinin ağzı hem kokar hem acılaştır, bal yiyen kişinin ağzı ise tatlanır ve güzel kokar. Kişinin söz güzelliğinin doğru sözle olacağı ifade edilmiştir. [161]

Sözüm munda kalur barur bu özüm (Vücudum gider, sözüm burada kalır): Vücut fani iken sözün sonsuza kadar kalacağı ifade edilmiştir. [470]

Ugan hukmi birle kelür kelgen iş (Her gelen iş kadir hükmü ile gelir): İslam inancının “kader” anlayışına atıfta bulunan bu özdeyişte insanın başına ne gelirse gelsin hepsinin “kader”in tecellisi olduğu vurgulanmıştır. [451]

Vefa köli suglup kurup yularlı (Vefa gölünün suyu çekil-di): İçinde yaşanılan zamanda insanların vefasızlığından dem vurmakta ve zamanın ahlaki bozukluğunu vurgulamaktadır. [387]

Yilgisiz süngেকে sunulmaz elig (İliksiz kemiğe kimse el uzatmaz): Kimseye fayda sağlamayan ya da yararı olmayan şeylere itibar edilmeyeceğini ve o şeyin yararsız bir nesne olarak kalacağını belirtir. Beyitte de bilgisiz insanı iliksiz kemiğe benzeterek cahilliğin yararsızlığı anlatılır. [92]

Yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi (Keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir): “Bilgisiz insan, meyvesiz ağaca benzer.” özdeyişiyle aynı anlamda kullanılır. Bilginin insana meyve gibi olumlu katkıları olduğu, bilgisiz insanların da meyvesi olmayan ağaçlar gibi bir işe yaramadığı anlatılır. Kerem burada insanın sahip olması gereken bilgiyi ya da bir ağaç gibi bir eserinin olması gerektiğini simgelemektedir. [323]

Edip Ahmet Yüknekî eserinde vecize özelliği taşıyan Hz. Muhammed’e ait olan sözleri de -hadisleri de- kullanmıştır. Bunlardan bazıları aşağıda verilmiştir:

Bilig Çin’de erse siz arkang ti-(di) (Bilgiyi Çin’de bile olsa arayınız): İlmin nerede olursa olsun öğrenilmesi gerektiği ve evrensel olduğu anlatılmak istenmiştir. [104]

Eliglerde kutlug birigli elig (Ellerin en kutlusu veren eldir): Genel kullanımı “Veren el, alan elden üstündür.” şeklinde olup cömertliğin, ihtiyacı olanlara yardım etmenin yüce bir erdem olduğu vurgulanmaktadır. [251]

Erni otka yüzün atguçı til ol tidi (İnsanı yüzükoyun ateşe atan dilidir): İnsanın nerede nasıl konuşması gerektiğine dikkat etmesini yoksa kendini kötü duruma sokacağını ve dili yüzünden başının belaya gireceğini vurgulamaktadır. [159]

Tarıqlıq tip (aymış) ajunni (Dünya tarladır): “Dünya ahiretin tarlasıdır.” hadisine atıfta bulunularak bugün dünyada ne yaptıysak ya da ne ektiysek yarın karşımıza onun çıkacağı vurgulanmaktadır. Beyitte yarın karşımıza iyi şeylerin çıkmasını istiyorsak bugün iyi işler yapmamız gerektiği öğütlenir. [191]

5. Sonuç

Atebetü'l-Hakâyık söz varlığı bakımından oldukça zengin deyim, atasözü ve özdeyişe sahiptir. Eserde 76 deyim, 7 atasözü, 14 özdeyiş tespit edilmiştir. Eserde kullanılan deyimlerin birçoğu İslam ahlaki çerçevesinde nefsi terbiye etme, iyi insan olma gibi durumlar için kullanılan deyimlerdir. *Kendi dili kendi başını yemek, nefsinin yere vurmak, kibir libasını giymek, kibri yere çalmak, kul yapmak, iyi ad bırakmak, başını yemek, hayır görmek, hesap sorulmak, gönül bağlamak, doğru olmak, doğruluk libasını giymek, hakkını gözetmek, dilini sıkı tutmak, tatlı dil kullanmak* gibi deyimler bunlardan bazılarıdır. Atasözlerin ve özdeyişlerin anlamları incelendiğinde ise Yüknekî'nin hadis ve Kuran'dan önemli ölçüde beslendiği görülmektedir. Atasözleri, deyimler ve özdeyişler genel özelliklerine uygun olarak çoğunlukla mecaz anlamda kullanılmışlardır. Eserin didaktik yönü yine bu dil birlikleri ile çok net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Yaklaşık bin yıl önce yazılan *Atebetü'l-Hakâyık*'ta geçen deyim, atasözü ve özdeyişlerin bugün de kullanılması Türkçemizin asırlar boyu kendini muhafaza ederek nakış nakış işlendiği, derinlik ve incelik kazandığı sonucuna götürmektedir.

KAYNAKLAR

- AKSOY, Ömer Asım, *Türkçe Tabirler Sözlüğü. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü: Atasözleri Sözlüğü I*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2010.
- ARAT, Reşit Rahmeti, *Atebetü'l-Hakâyık (Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki)*, TDK Basımevi, Ankara 1992.
- AYHAN (EDİZKUN), Türkhan, *Konuşan Deyimler ve Atasözleri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.
- BANARLI, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C.1*, MEB Basımevi, İstanbul 1998.
- BATUR, Suat, *Açıklama ve Öyküleriyle Türk Atasözleri / İlköğretim Okulları İçin*, Altın Kitaplar, İstanbul 2006.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf, *Atasözlerimiz*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1998.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf, *Deyimlerimiz*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1998.
- Edib Ahmed b. Mahmud Yüknekî, *Atebetü'l-Hakâyık*, TDK Yayınları, Ankara 2006.

- “Hz. Muhammed’in Hadisleri” [Çevrimiçi, 05.09.2013 tarihinde alınmıştır.]
Elektronik adres: <http://kutubusitte.com/Hadisler>
- İmam Malik, *Muvatta*, (Çev. Ahmet Büyükçınar), Beyan Yayınları, İstanbul 1994.
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, “Aybetü’l-Hakâyık’a Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 1, 1925.
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, “Hibetü’l-Hakâyık’a Ait Yeni Malumat”, (Türkiyat haberleri kısmında) *Türkiyat Mecmuası*, C. 2, 1928.
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Sad.: Orhan Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1991.
- KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad, “Ahmed b. Mahmud Yüknekî, Hibetü’l-Hakâyık”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, c. 2, sayı: 5, yıl: 1331
- ÖZÖN, M. N., *Birkaç Söz. Atasözleri*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1956.
- ÖZÖN, M. N., *Türkçe Tabirler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1943.
- PALA, İskender, *İki Dirhem Bir Çekirdek*, İstanbul: Kapı Yayınları 2007.
- PARLATIR, İsmail, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2008.
- Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2006.